

POVIJESNE ORGULJE KAO KULTURNA BAŠTINA DALMACIJE

Ladislav Šaban

Tradicija orgulja u Dalmaciji gubi se u tami davnih stoljeća. Premda nam iz razdoblja antike do sada nije poznat ni jedan jedini likovni prikaz orgulja iz tog inače arheološkim nalazima tako bogatog područja, ne može biti sumnje da su u javnom i privatnom životu tolikih bogatih i naprednih gradova rimske Dalmacije postojale orgulje (hidraulične ili pneumatske), kad su nalazom dokazane čak na sjevernim granicama rimske Panonije u vojnom taboru Aquincuma (danas Budimpešta).¹

Dakako, propast Zapadnog Rimskog Carstva i tu je za više stoljeća prekinula svaki kontinuitet i morat će proći mnogo vjekova dok se u Dalmaciji ponovo jave orgulje, no sada ne više kao isključivo svjetovni već prvenstveno kao instrument katoličke crkve.²

Premda se divne dalmatinske katedrale u 12. i 13. st. grade i snabdijevaju umjetninama, slično i neke samostanske crkve,³ ipak ne treba već tada u njima očekivati orgulje, koje su u to doba i u Evropi nadasve rijedak instrument. Da se u nas orgulje ne javljaju prije 14. stoljeća, potvrđuju i do sada poznati arhivski izvori. Valja se podsjetiti da je katolička crkva tek na Milanskom koncilu 1287. g. dozvolila da se orgulje pripuste bogoslužju kao jedini od svjetovnih instrumenata,⁴ pošto je liturgijsko pojedinačno i skupno pjevanje bilo tijekom prvih 12 stoljeća kršćanstva jedini oblik primjene glazbe u liturgiji.

Spomenuti koncilski zaključak nije drugo do službeno potvrđivanje jedne prakse koja se na Zapadu tijekom 11. i 12. st. sve češće javlja po raznim centrima Evrope, naročito u nekim od znamenitih opatija ili značajnim biskupskim sjedištima. Tako tijekom 13. st. već gotovo sve velike crkve Zapada posjeduju orgulje,^{4a} što se ipak u našim stranama zbog poznatih kulturnih retardacija i manje povoljnih ekonomskih prilika može očekivati tek tijekom 14. ili čak u 15. stoljeću.⁵

U doba velikog ekonomskog prosperiteta u Dalmaciji i orgulje se naročito raskošno opremaju, što nerijetko stoji koliko sam instrument ili čak više. Trogiranima nije bilo dovoljno da im 1485. orgulje gradi tada naj-

poznatiji mletački graditelj orgulja legendarni fra Urbano,⁶ nego naručuju u radionici slavnog Gentilea (po drugima Giovanni) Bellinija da oslika vratnice tih orgulja, koje su zbog svoje velike umjetničke vrijednosti do danas sačuvane.⁷ U 16. st. Korčulani za orgulje majstora Vincenza Colomba (1557) naručuju oslikane vratnice iz slikarske radionice Tintorettove.⁸ Odvelo bi predaleko kad bi se osvrtno na ostale mnoge podatke koje imamo od 16. st. dalje o lijepoj opremi oslikanih kućišta i vratnica. Taj se običaj održao još duboko do u 18. stoljeće, kako pokazuju sačuvane vratnice nestalog pozitiva u samostanu benediktinki u Šibeniku, čiju sliku ovdje, kako se čini, prvi put objavljujemo.⁹

Svim tim krasnim orguljama danas nema traga. Zato odgovor na pitanja kako danas stoji s glazbenom baštinom Dalmacije, koliko ima orgulja koje zaslužuju naziv vrijednih spomenika kulture i u kakvom se stanju nalaze, predmet je ovog napisa. Akcijom popisivanja orgulja, koju je 1971. počeo Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu (dalje ZZSK Split),¹⁰ a republički Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu (dalje ZZSK SRH) protegnuo na čitavo područje SR Hrvatske,¹¹ u stanju smo u potpunosti sagledati što još od orgulja postoji, u kakvu se stanju nalazi te u koju spomeničku kategoriju spada. Na žalost, možemo također sravnjivati što je sve od kulturnog blaga do sada izgubljeno.

Nije ugodno spomenuti da se spomeničke orgulje Dalmacije danas većinom nalaze u kritičnom stanju. Tome ima više razloga: nestručni raniji često dosta bezobzirni popravci instrumenata, oštećenja, promjena glazbenog ukusa početkom našeg stoljeća, općenito slabo razumijevanje za stara glazbala i, nakon zadnjeg rata, sve češće pomanjkanje orguljaša i samim time zapuštanje i neodržavanje instrumenata.

Zla sudbina orgulja u Dalmaciji počela je još prije 150 godina, otkako u gradovima Dalmacije više nema dobrih orguljara i orguljarskih radionica. Za veće popravke moraju se dovoditi stručnjaci izdaleka, što znatno poskupljuje trošak. Manje popravke za silu rade domaći nestručnjaci ili, što je češće, još mnogo gore, razni putujući orguljari. Ti su nadriobrtnici počinili više zla na instrumentima nego zub vremena. Dosta je zaviriti u unutrašnjost starih orgulja, da se odmah vidi kako se bezdušno postupalo sa sviralama i mehanizmom. Ne jednom su takvi »majstori« opljačkali vrijednu kovinu svirala i nestali, prepustivši osakaćeni instrument, koji nije bio više sposoban za upotrebu, propadanju.

Cecilijanski pokret krajem prošlog stoljeća i početkom ovoga očitovao se u mnogim i vrlo radikalnim promjenama u crkvenom glazbovanju. Nekako se slučajilo da se istovremeno javlja i novoiznađeni pneumatski sustav orguljske mehanike, koji se u prvo vrijeme smatrao idealnim dostignućem tehnike i savršenstvom orguljske mehanike. Tvorničke orgulje čeških i austrijskih graditelja, usto opskrbljene modernim koloristički efektним registrima, našle su velikih zagovornika među nekima od vodećih muzičara u Dalmaciji. Tako su, primjera radi, skladatelji Antun Dobronić¹² i Krsto Odak¹³ pozivali orguljaše da napuste »loše« stare orgulje i što prije isposluju da župnici i crkveni starješine nabave nove, tvorničke. Takvo je pisanje profesionalnih muzičara nailazilo na podršku istomišljenika, pa je mnogo

Vratnice nestalog pozitiva u samostanu benediktinki u Šibeniku iz XVIII st.

dragocjeni, iako radikalnijeg popravka potrebni povijesni instrument završio na smetlištu.

Tim muzičarima kao ispriku treba reći da se u to vrijeme za stara povijesna glazbala ni u svijetu nije pokazivalo mnogo razumijevanja i ljubavi; još se nije pomišljalo na izvođenje stare glazbe na originalnim instrumentima. U to vrijeme osim više ili manje radikalnih popravaka još nitko

nije poznao mogućnosti kvalitetnog stručnog restauriranja starih instrumenata studioznim znanstvenim postupcima. Još se općenito nije bila razvila svijest o poštivanju umijeća starih majstora graditelja, nije se proučavalo njihov način rada i nastojalo u duhu njihova umijeća osposobljavati njihove instrumente najpomnije prostudiranim zahvatima.^{13a}

Prvo pravo restauriranje orgulja u našoj zemlji, rađeno po suvremenim međunarodnim normativima, izvršeno je tek 1970, kad su restaurirane orgulje Petra Nakića u crkvi Sv. Nikole Tavilića (ranije Sv. Frane) konventualaca u Šibeniku (restauriranje obavlja domaća tvrtka Heferer iz Zagreba).¹⁴ Ovo Nakićevo danas najveće i najpotpunije očuvano djelo u Jugoslaviji, gotovo već odbačeno i osuđeno na propast, danas je najznačajniji spomenik glazbene kulture u Dalmaciji i po svojim klasičnim foničkim ljepotama stoji bez takmaca među ostalim našim povijesnim orguljama.¹⁵ Uspješnost rezultata ove restauracije kao da je dala poticaja i nekim drugim posjednicima starih vrijednih orgulja. Osim Nakićevih orgulja u Šibeniku, u Dalmaciji su do danas restaurirane orgulje samostana u Visovcu (1771)¹⁶ i Pučišćima na Braču (1793),¹⁷ a započelo je restauriranje orgulja u Milni na Braču, a predviđa se restauriranje onih u Sv. Dominika u Šibeniku (1818)¹⁸ i crkvi Gospe Gusarice u Komiži.

Na osnovi izloženoga, uz potvrdu rezultata više uspješno provedenih restauracija ovaj prikaz postaje vrlo aktualan i može poslužiti kao putokaz o kojim instrumentima treba voditi naročito brigu.

Recimo odmah na početku da u Dalmaciji nema starijih sačuvanih instrumenata prije 17. stoljeća. Iz 17. stoljeća postoje samo 3 orgulje i 2 kućišta u kojima se sada nalaze moderni instrumenti. Orgulje 17. st. jesu: u crkvi Gospe od Šunja na *Lopudu* (poč. 17. st.), u crkvi Gospe Gusarice u Komiži (1670) i ostaci malih orgulja druge pol. stoljeća u crkvenom muzeju u *Rabu*, prenesene iz crkve Sv. Justine.

Za orgulje na otoku *Lopudu* nema arhivskih podataka, a nema ih ni Bulić.¹⁹ Fisković je tek u bilješci objavio zapis pronađen u kućištu tih orgulja, koji govori o obnovi koju je 1823. izvršio Antonio Santoro.²⁰ Na žalost ne raspoložemo podacima koji bi mogli dati odgovor na važno pitanje nalaze li se te orgulje na svom izvornom mjestu ili su kasnije nabavljene za crkvu već kao rabljene i odakle. Najbliži centar bio bi Dubrovnik, što ne smijemo zaboraviti.

Instrument je već davno zapušten i nitko više ne pamti kada se zadnji put na njemu sviralo. Na osnovi nekih karakteristika može se zaključiti da je instrument stariji od 18. stoljeća, možda čitavih stotinu godina. Od orgulja 18. stoljeća razlikuje ga

— prospekt koji je raščlanjen u tri polja, u svakom od polja s piramidnim rasporedom svirala, ali tako da su te svirale pričvršćene za rano-barokno zavojite rezbarene drvene spojnice, koje sprijeda ispred svirala spajaju pregradne prečke svakog pojedinog polja i ujedno služe da se na njih pričvršćuju vezanjem svirale. To znači da još ne postoje drveni držači koji bi svirale pridržavali. Takve su spojnice poznate s talijanskih orgulja 16. i 17. stoljeća.

— čelo tipaka ne pokazuje u nas u 18. stoljeću uobičajene urezane lune-
te već shemu udubljenih trolisnih kružića, kako je bilo više u običaju u 16.
nego u 17. stoljeću ili kasnije.

— orgulje su snabdjevane čak sa tri manja mijeha tzv. žabljeg tipa,
sva od kože bez pravilnih tvrdih nabora, a smješteni su u bazi instru-
menta.²¹

— ručice manubrija za aktiviranje registara teku doduše u okomici
zdesna sviraču, ali se još aktiviraju pomicanjem poluga u stranu a ne
izvlačenjem kao kod drugih naših starijih i mnogih novijih instrumenata.
Takav sustav nalazimo jedino na djelomično sačuvanom pozitivu 17. stoljeća
u Labincima (Istra), koji je djelo Carla de Beni te na ostacima sličnog pozi-
tiva iz crkve Sv. Justine u Rabu (također druga pol. 17. st.). Spomenimo
još da su orgulje imale i osebujan registar »uccelletti« (ptičice), koji se upo-
trebljavao samo u Badnjoj noći na ponoćnoj misi, kada se svirala pastorella.

Navedene osebine upućuju na veliku starost tih orgulja koje su inače
dobro očuvane, pa se može uzeti da se pred nama nalazi instrument koji je
nadživio »veliku trešnju« u Dubrovniku (1667), građen možda na samom
početku stoljeća. U tom bi slučaju te orgulje bile najstarije sačuvane orgu-
lje u Jugoslaviji.

Druge orgulje 17. stoljeća nalaze se u crkvi Gospe Gusarice u *Komiži*
na Visu, koje je 1670. izradio franjevac (možda redovnik iz susjednog Pri-
rova) fra Stjepan Killarević iz Krakova, kako kaže zapis na orguljama.
Temeljito ih je obnovio, zapravo preradio, Giuseppe Girardi iz Bassana još
1861.²² Prema nalazu komisije te su orgulje dosta izgubile od svoje izvornosti
Girardijevim zahvatom, a još više od kasnijih popravaka. Umjesto
prvobitnih 19 registara danas postoji još samo 11, koji manjak od 8 registra-
ra jako reducira njihovu raniju, sigurno znatno bogatiju zvučnost.²³ Zani-
mljivo je da je graditelj Killarević, iako Poljak, orgulje gradio posve po
načinu talijanske tradicije, što nas navodi na pomisao da je on tek u Dalma-
ciji ili možda u Veneciji izučio gradnju orgulja. Te bi orgulje svakako
trebalo restaurirati, već zbog toga jer su najstarije datirane orgulje u Dal-
maciji.

Pozitiv crkve *Sv. Justine* u *Rabu*, sada u crkvenom muzeju, još su
samo torzo. Ni o njima nema arhivskih podataka niti ih tko u literaturi
spominje. Imale su samo 5 registara i ovješeni kraći pedal s nekoliko
tipki. Fragmentarno je sačuvan samo gornji dio s pokidanom klavijatu-
rom i mehanikom, zračnicama te s nekoliko vrlo postradalih svirala.²⁴ Ipak
su nam i ti ostaci dragocjeni jer pomoću njih se može sagledati neke analo-
gije koje se susreću na pozitivu de Benija u Labincima. Po svoj su prilici i
orgulje Sv. Justine bile njegovo djelo, jer je gradio u razno vrijeme pod
kraj stoljeća više orgulja u Dalmaciji.

Iz 17. st. preostala su i dva divot-kućišta prijašnjih orgulja: kućište de
Benijevih orgulja u crkvi Male braće u Dubrovniku (1690?),²⁵ u kojima se
danas nalaze orgulje češke tvrtke Rieger (1890). Drugo je krasno kućište
orgulja u crkvi Sv. Petra u *Trogiru* (1685), nekad samostana benediktinki,
što su bile podignute mirazom sestara Kamile i Andrijane Marković, koje

su u tom samostanu bile koludrice.²⁶ Danas su u tom kućištu orgulje dosta neznatne vrijednosti Gaetana Zanfrette iz Verone (1899).²⁷

Po broju sačuvanih instrumenata 18. stoljeće je znatno bolje zastupljeno od instrumenata 17. stoljeća — može se iskazati sa 21 orguljama — no slika je manje povoljna kad se uzme u obzir gubitke, o kojima smo znatno bolje informirani nego u prethodnom stoljeću. Te instrumente s pravom možemo smatrati tek reliktima nekad vrlo bogatog fonda. Kako je već spomenuto, generacija na prijelazu 19. u 20. stoljeće, kao i ona između dva rata, pa često još i danas, odnosila se negativno prema tom dijelu naše baštine, smatrala ju zastarjelom i bezvrijednom, premalo čuvala i odviše lako popuštala naletu pomodarstva. Računamo da smo tako izgubili oko dvije trećine dragocjenih starih majstorskih instrumenata zamijenivši ih novijim orguljama često slabije kvalitete i trajnosti, mnogo puta posve serijske proizvodnje.

Vrlo je negativno da se osim nekolicine nedavno restauriranih instrumenata najveći dio tih orgulja nalazi u slabom ili lošem stanju, nerijetko su unakaženi kasnijim intervencijama, ponekad čak toliko oštećeni da se gotovo ne može pomišljati na spasavanje dobrom restauracijom, već će trebati poduzeti njihovu potpunu rekonstrukciju, što je moguće. Takva rekonstrukcija, izvršena studiozno, može obnoviti instrument s utiskom potpune autentičnosti.²⁸

Osamnaesto stoljeće ima posebno značenje u povijesti mletačkog orguljarstva, zahvaljujući djelu genijalnog konstruktora Hrvata Petra Nakića (1694—1769?).^{28a} Od godine njegova samostalna djelovanja (1729), visoka vrsnoća i umjetnička vrijednost njegovih instrumenata dovela je italsko graditeljstvo orgulja ponovo do vrhunca. Iz tog razloga danas ima svaki Nakićev instrument veliku spomeničku i umjetničku vrijednost i iziskuje posebne obzire. Od bar desetak sigurnih Nakićevih djela u Dalmaciji, koliko ih možemo arhivskim izvorima dokazati, kao i od čitavog niza takvih koje možemo s većom ili manjom sigurnošću pripisati njegovoj radionici, do danas je ostalo malo.

U Dalmaciji postoje još samo 4 sigurne Nakićeve orgulje: u *Nerežišćima* (1753)²⁹ i *Supetru*³⁰ na Braču, u katedrali u *Rabu* (poslije 1756)³¹ i u Sv. Frani (sada N. Taviliću) u *Šibeniku* (1762). Orgulje u Šibeniku jedine su restaurirane, ostale još čekaju. Posebnu pažnju treba pokloniti orguljama u Nerežišćima, jer su po veličini sastava i ljepoti zvuka najbliže ili čak jednake onima u Šibeniku.

Od ostalih Nakićevih sigurnih orgulja ostao je tek gornji dio kućišta orgulja u *Zaostrogu* (iz 1738, djelo 47), kao i kućište orgulja Sv. Šimuna u *Zadru* (1756), u kojim bi orguljama prema tradiciji (a to donekle daje naslućivati i izvješće komisije za registraciju orgulja) imalo biti i originalnih svirala starih Nakićevih orgulja.³²

Kao vrsna djela Nakićeve radionice³³ treba spomenuti vrlo dobro i izvorno očuvan pozitiv u crkvi benediktinki u *Rabu*,³⁴ orgulje u župskoj crkvi u *Pagu* (1763),³⁵ nedavno kvalitetno restaurirane orgulje u *Visovcu* (1771), a po svojoj prilici i danas rastavljene male orgulje samostana sv. Mihovila trećoredaca u *Zadru*, za koje samostanska tradicija hoće da su bile Nakićeve.³⁶

Posebno se moraju istaknuti upravo izvrsno očuvane orgulje u crkvi Sv. Križa župe *Dolac u Šibeniku*, vrlo vjerojatno još jedno autentično djelo samoga Nakića ili iz prvih godina njegove radionice, djelo koje i po zvuku kao i po svakoj pojedinosti izradbe odaje ruku vrsnog majstora. Te orgulje idu u red danas najbolje i autentično očuvanih klasičnih starih orgulja u Dalmaciji.³⁷

Nakićevi najpoznatiji učenici Francesco Dazzi ili Dacci i Gaetano Callido d'Este potpuno su prigrlili graditeljske principe svog velikog učitelja, pa njihove orgulje imaju jednaku spomeničku i umjetničku vrijednost kao i Nakićeve. Kao djelo Nakićeva učenika Francesca Dazzija izričito se spominju orgulje u *Donjem Humcu* na Braču (1775), koje je djelo još dobro očuvano, ali bi također bilo vrijeme da se počne pomišljati na kvalitetno restauriranje.³⁸

Prema mišljenju talijanskih znanstvenika, najpoznatiji Nakićev učenik bio je Gaetano Callido (1727—1813). Od oko 450 orgulja, koliko ih je sagradio,³⁹ za Dalmaciju je — koliko se zna — gradio samo troje: prekrasne velike orgulje za *katedralu u Trogiru* (1767—1772, djelo 72),⁴⁰ zatim manji pozitiv za crkvu sv. Jakova na *Čiovu* (1805, djelo 418),⁴¹ te pozitiv za crkvu klarisa u *Splitu* (1805, djelo 425).⁴² Od tih triju orgulja sačuvale su se orgulje na Čiovu,⁴³ dok su divne orgulje katedrale u Trogiru nepovratno izmijenjene pregradnjom i modernizacijom 1940. godine.^{43a} Orgulje klarisa u Splitu pregrađene su i povećane jamačno 1900. kupnjom starih orgulja splitske katedrale.⁴⁴

Zanimljiva je činjenica koju se do sada nije pokušalo objasniti kako to da je Callido za Dalmaciju gradio samo troje orgulje (to potvrđuju i sačuvani njegovi popisi), dok je mnogo više gradio za Istru i Kvarnerske otoke, gdje još uvijek ima desetak izvrsno očuvanih njegovih instrumenata. Kao da su Nakićevi učenici izbjegavali rivalstvo i nelojalnu konkurenciju pa je došlo do izvjesne podjele područja: u Dalmaciji Dazzi i kasnije Moscatelli, na gornjem Jadranu Callido i tek tu i tamo Dazzi.

Tri generacije Moscatella, vrsnih orguljara čiji je rodonačelnik Nikola izašao iz Nakićeve radionice, nastavljaju pokrivati područje Dalmacije tijekom zadnjih decenija 18. i prvih decenija 19. stoljeća. Nikolin sin Dominik Moscatelli otvara u Zadru radionicu i vjerojatno je u Dalmaciji i umro (oko 1788). Njegov pak sin Gaetano plodno djeluje u Dalmaciji do dolaska Francuza, privremeno odlazi u Zagreb (1808—1815), ali se ponovo vraća u Dalmaciju i umire 1822. u Milni.⁴⁵ Time potonju dvojicu možemo smatrati dalmatinskim graditeljima orgulja.

Od Nikole postoje ostaci samo jednih orgulja u crkvi Sv. Josipa u Kotoru (1762). Od Dominika u Dalmaciji postoje još samo orgulje u crkvi Sv. Anzelma u *Ninu* (1780), koje se nalaze u vrlo teškom stanju.⁴⁶ Od ostalih njegovih radova, osobito orgulja katedrale u Hvaru (1786), manjih orgulja katedrale u Trogiru (1786) i orgulja samostana franjevacu u Hvaru (1777) nije ostalo ništa.

Koliko danas možemo prosuditi, sin Dominikov Gaetano nadvisio je kao graditelj svog oca pa ga možemo uvrstiti po vrsnoći radova uz bok Dazziju i Callidu. Znamo da je izradio 52 orgulje, od kojih desetak za boravka u

gornjoj Hrvatskoj, dok je sve ostalo radio za Dalmaciju. Zla sudbina i tu nas je lišila njegovih najvećih i sigurno najsjajnijih djela (katedrala u Korčuli, 1800). Postoje još tri sigurna njegova instrumenta, sva tri izvršna: orgulje u *Pučićima* (1793), koje je ponešto mijenjao Girardi iz Bassana (1856), ali ih je nedavno izvršno restaurirao i vratio u izvorno stanje belgijski graditelj orgulja Patrick Collon iz Brüssela. Zvučnost tih orgulja odmah odaje pripadnost Nakićevoj školi, a o tome govori i vrsnost izvedbe.⁴⁷ Zatim orgulje u *Sutivanu* (1799), također izvršno djelo, kojima valja restauracijom vratiti njihovu izvornost i odstraniti kasnije elemente;⁴⁸ konačno Gaetanovo posljednje poznato djelo orgulje sv. Dominika u *Šibeniku* (1818), koje je djelo doduše u potpunosti očuvano, ali za prvih poratnih godina oštećeno.⁴⁹ Bilo bi važno da se te orgulje restauriraju jer je prokišnjavao krov crkve.

U Dalmaciji je pronađeno i nekoliko orgulja toga vremena kojima se za sada ne zna autor, ali bi se mogle pripisati radionicama Dominika i Gaetana Moscatellija. Lijepe male orgulje u *Čilipima*, navodno ranije u Cavtatu, mogle bi biti djelo Dominikovo.⁵⁰ Orgulje u *Tijesnom* na Murteru mogle bi biti Gaetanove, iako je u njima pronađena cedulja Franje Gulića iz Rijeke (1866), koja se ipak može odnositi na pregradnju sredinom 19. stoljeća.⁵¹ Sličnosti pokazuju i orgulje župske crkve u *Omišu*⁵² i u *Biogradu*,⁵³ koje bi također mogle biti djelo Gaetanovo. Orgulje župske crkve u *Visu* možda su djelo Giacobbija, koji je popravljao Killarevićeve orgulje u *Komiži*, ali i Gaetanove, kako pretpostavlja Fisković, jer je Gaetano gradio 1794—1795. orgulje za župsku crkvu Sv. Nikole u *Komiži*.⁵⁴

Na žalost ne možemo za sada odgovoriti na pitanje je li Gaetano autor dragocjenih velikih orgulja krasne zvučnosti u nekadašnjoj biskupskoj crkvi u *Skradinu*, koje su građene početkom 19. stoljeća, prije dokidanja biskupije (1828).⁵⁵

Vjerojatno najstarije orgulje 18. stoljeća postoje u crkvi Sv. Nikole u *Šibeniku* (svirale se čuvaju u Muzeju grada Šibenika). Prema Buliću te su orgulje nepoznatog majstora nabavljene 1860. iz šibenske crkve Sv. Trojstva.⁵⁶ S današnjim restauratorskim postupcima te bi se orgulje opet mogle obnoviti. Možda su djelo Moysea? On je u *Šibeniku* 1727. izradio nove orgulje u samostanu sv. Lovre male braće.^{56a}

Uz izuzetak orgulja u Sv. Šimunu u Zadru, kućišta svih tih orgulja dosta su skromna, ali lijepa. Raskošna kućišta posjeduju jedino orgulje Sv. Vlaha u Dubrovniku (u njima orgulje Riegera iz 1906) i katedrale (u njima orgulje Brandla iz 1937).^{56b} Ta kućišta idu u red najljepših koja na našem terenu postoje i dokaz su gordosti i ponosa tada još postojeće slavne Republike sv. Vlaha. Orgulje Sv. Vlaha, prema Buliću, imale bi biti iz 1715, ali će biti rađene pedesetak godina kasnije.⁵⁷ Orgulje katedrale Sv. Marije bile su rađene oko 1769, a gradio ih je Vincenzo Montecucchi iz Ancone.⁵⁸

19. stoljeće u Dalmaciji u znaku je ekonomskog nazadovanja. Malo tko naručuje nove orgulje, nema zarade za stalnog orguljara.

Najvrednije djelo tog razdoblja jesu orgulje Callidovih sinova i nasljednika Agostina (†1826) i Antonija (†1841) u *Milni* (1820),⁵⁹ koji su na-

stavljači slavne Nakić-Callidove radionice. Te su orgulje ujedno jedino njihovo djelo koje je građeno za Dalmaciju.

Tridesetih godina preuzima njihovu radionicu Giacomo Bazzani, koji se izobrazio još u radionici njihova oca, a njega nasljeđuju sinovi Alessandro i Pietro, pa zatim nećaci Giacomo i Pietro (potonji je doživio skoro 100 godina i umro 1950!).⁶⁰ Sa stajališta zanata orgulje Callidovih sinova i Bazzanijevih odlikuju se i dalje solidnom izradbom i lijepim, iako ne više u potpunosti onim klasičnim zvukom čiste Nakićeve škole. Jer za Callidovih sinova počinju se miješati utjecaji lombardskog graditeljstva, koji su za Bazzanijevih još pojačani, naročito obogaćujući registre »da concerto« novim tipovima svirala. Orgulje postaju stilski šarolike i to im je najveća mana. Posljednji odvjeci obitelji Bazzani ni po čemu drugomu osim po naslovu tvrtke (Bazzani-Callido-Nacchini) ne odaju slavno porijeklo nekad tako plemenitih orgulja.⁶¹

U Dalmaciji postoje dvoje sigurne orgulje prvog Bazzanija, Giacomo: u *Povljima* (1838)⁶² i *Obrovcu* (1847).⁶³ Pietro Bazzani vrši mnoge obnove starijih vrijednih orgulja ili njihove pregradnje, tako Moscatellijevih orgulja katedrale u Korčuli (1883) i drugdje. Pietro Bazzani gradi orgulje u *Ložišćima* (1881),⁶⁴ *Smokvici* (1883),⁶⁵ *Veloj Luci* (1889)⁶⁶ i *Škripu* (1896).⁶⁷ Možda su djelo ove tvrtke i orgulje u *Živogošću*.⁶⁸

Među orguljama kasnijeg 19. stoljeća posebno treba izdvojiti orgulje župske crkve u *Orebićima* (1884), koje je gradio Tito Tonoli iz Brescije, a koje se odlikuju naročito lijepim zvukom. Te orgulje bez sumnje su najkvalitetniji instrument druge pol. 19. stoljeća, zvukovno uspjeliji od orgulja istog majstora u crkvi isusovaca u *Dubrovniku*, kojima bi možda dobra restauracija pomogla do ranije ljepote koja je sada dosta narušena.⁶⁹

Druga pol. 19. stoljeća u znaku je slabljenja talijanskog utjecaja u gradnji orgulja, a postupno se počinju javljati austrijske tvrtke. Od talijanskih radionica treba spomenuti Braću Giacobbi iz Bassana, koji grade 3 orgulje (*Jelsa?*, *Vrboska* i *Šibenik-Nova Crkva* iz 1859), G. B. de Lorenzi, gradi dvoje orgulje (*Seget Donji*, 1856 i *Kaštel-Lukšić*, 1881), Ettore del Chiaro (*Blaca*, oko 1880) i G. Zanfrettu iz Venecije (*Trogir-Sv. Petar*, 1889). Od tih su orgulja instrumenti tvrtke Giacobbi najbolji po izradi i zvuku.

Šezdesetih godina počinje infiltracija austrijskih orgulja, od 1890. čeških, nešto kasnije (poč. 20. st.) javljaju se hrvatski i slovenski graditelji, koji svi zajedno naglo potiskuju ranije stare talijanske orgulje i njihove graditelje.

Najranije se javlja tvrtka Braće Mayer iz Vorarlberga (*Zadar Sv. Šimun*, 1860, i katedrala Sv. Stošije, 1890; *Prvić Luka* salezijanci; *Rogoznica*, 1908; *Korčula* dominikanci, 1914),⁷⁰ ali od 1890. dalje vodstvo neosporno preuzima češka tvrtka Braće Rieger iz Kutne Hore, čiji su naručitelji bili prvenstveno franjevački samostani.⁷¹ Tvrtka Rieger zastupljena je još uvijek sa 13 orgulja [*Dubrovnik* franjevci (1890) i Sv. Vlaho (1906), *Imotski* (1907), *Rožat*, *Trogir*, Sv. Nikola, *Kuna*, župska crkva i franjevci, *Janjina*, *Lumbarda* (1907), *Makarska*, franjevci, *Stari Grad* (oko 1910), *Slano* (1897), *Cavtat*, (1911)].

Od čeških graditelja uz Riegera javlja se Jan Tuček (*Dračevica*, 1913 i *Kaštel-Kambelovac*, 1914) i Josip Vanicky (*Komiža-Sv. Nikola, Prirovo*).

U najnovije doba grade orgulje Nijemci, tako Detlef Kleoker (*Gruž*, 1966) i Austrijanci J. Kauffmann (*Split, Gospa Zdravlja*, 1961), K. Hopferwieser (*Dol, Kandelora*) i R. Novak (*Hvar, katedrala*, 1965 i *Postira*, 1973).

Od domaćih graditelja najranije se javlja Jakov Potočnjak (*Silba*, 1860), ali će biti vjerojatnije da se tu radi o pregradnji starijih orgulja.

Tvrtka Heferer iz Zagreba javlja se s prvim orguljama u Dalmaciji još 1902. godine. Registrirane su ukupno 7 orgulje ove tvrtke: *Blato na Korčuli* (1958), *Podgora* (1907), *Solin* (1913), *Tučepi* (1912), *Kaštel Novi* (1960), *Šibenik*, Sv. Nikola Tavelić (1967) i *Trogir*, Sv. Dominik (1902).

Milan Majdak gradio je između dva rata samo jedne orgulje (*Zlarin*, 1938), i pregradio orgulje katedrale u Trogiru (1940) i u Korčuli (1962).

Iz Slovenije najprije se javljaju Braća Župan iz Kamene Gorice (*Drniš, Šibenik*, Sv. Ivan, 1908). Josip Brandl iz Maribora gradi 5 orgulje (*Split*, dominikanci 1936. i konventualci 1931, *Vranjic* 1931, *Cavtat*, župska crkva 1938. i *Dubrovnik*, katedrala, 1937), dok Franc Jenko iz Šentvida čak 11 djela, najviše nakon zadnjeg rata (*Vodice, Makarska nadžupska crkva* 1970, *Metković* 1963, *Opuzen* 1969, *Split*, kapucini 1966, *Šmartin* 1964, *Dubrovnik*, Srce Isusovo 1940, *Primošten* 1941, *Šibenik*, Gospa van Grada 1958 i katedrala 1968, *Sinj*.)

Fond orgulja u Dalmaciji (prema popisu 1975) broji ukupno 101 instrument, ili po stoljećima: 3 iz XVII 21 iz XVIII⁷² i 77 orgulje XIX i XX stoljeća.

Prema Općem šematizmu katoličke crkve u Jugoslaviji (1975), na terenu Dalmacije ima 1151 župska crkva i značajna kapela, iako bi broj svih postojećih sakralnih objekata jamačno znatno premašivao gornju brojku. Prema šematizmom dobivenom grubom broju izlazi da u Dalmaciji najmanje 1050 crkvi nema orgulja.

Nadalje, ako 101 orgulje usporedimo s brojem od oko 600 registriranih orgulja na terenu sjeverne Hrvatske i primorskog zaleđa, može se općenito reći da broj orgulja u Dalmaciji nije velik. Koncentracija orgulja o gradovima i većim mjestima Dalmacije daje vrlo neujednačenu sliku. Na prvom mjestu je grad Šibenik (9 orgulje), zatim Dubrovnik (6), Split (5), Trogir (4), i Rab (3). Po 2 orgulje imaju: Bol na Braču, Cavtat, Komiža, Korčula, Kuna, Makarska, Orebić i — Zadar. Po jedne orgulje ima 58 mjesta.

Stanje tih orgulja pokazuje tablica:

	dobro	jedva služi	izvan upotrebe	oštećeno uništeno	svega
XVII st.	—	1	1	1	3
XVIII st.	9	6	5	1	21
1800—1890.	8	6	10	—	24
1890—1975.	29	20	4	—	53
Svega:	46	33	20	2	101

Prema tablici od 101 orgulja samo 46 je u potpunom redu i u stalnoj upotrebi, na 33 orguljama svira se iako se nalaze u slabom stanju i sposobne su samo djelomično za sviranje, dok 20 orgulja stoji posve izvan upotrebe, tj. zapuštene su do te mjere da se na njima više ne može svirati; dvoje orgulje su uništene.

Drugi, umjetnički, moment za nas je vrlo važan. Stariju kulturnu baštinu, tako karakterističnu za Dalmaciju, čine talijanske (mletačko-italske) orgulje, čije se nabavljanje može zaključiti s godinom 1890. Tih orgulja, od 17. stoljeća do 1890, ima u Dalmaciji samo 48, od kojih je samo 17 u redu i stalnoj upotrebi, dok se na 13 još samo donekle može svirati; ostale osamnaestore orgulje posve su zapuštene, zapravo otpisane i jedva još tko vjeruje da ih valja sačuvati.

Te orgulje mletačko-italske provenijencije posebno zanimaju svjetske organologe i umjetnike, mnogo više od ostalih recentnih instrumenata. Kako su baš te orgulje velikim dijelom iz radionice Nakića i njegovih sljedbenika, to su po glazbenoj i zanatskoj vrijednosti od velikog značenja i na međunarodnom planu, što dosljedno automatski povlači i njihovo vrednovanje kao spomenike kulture visoke i najviše kategorije, bez obzira na njihovo časovito stanje.

Te plemenite stare orgulje čine onu specifičnu zvukovnu fizionomiju glazbenog povijesnog instrumentarija Dalmacije koja se bitno razlikuje od instrumenata kontinentalne Hrvatske ili od importiranih orgulja kasnijeg vremena. Ta neka autohtonost orgulja određene fizionomije historijski je dokazano prisutna na tom teritoriju najmanje od 1488. godine, a to je godina ugovora za gradnju orgulja katedrale Sv. Tripuna u Kotoru,⁷³ iz čijeg se teksta razaznaje dispozicija i tehničke osobine koje pokazuju na podudarnosti u sličnim dokumentima poznatima iz susjedne Italije.⁷⁴ U toj tradiciji gradi ne samo fra Urbano iz Venecije (Trogir, 1485) nego i Poljak Killarević (Komiza, 1670), Vincenzo Colombi (Rab 1524, Dubrovnik 1556/58, Korčula 1556) i ostali graditelji 17. i 18. stoljeća.

Sasvim izuzetnu razinu dostižu mletačke orgulje u 18. stoljeću, kada genijalni Dalmatinac Petar Nakić svojim vlastitim principima utire put novom i posljednjem uzletu mletačkog orguljarstva. Instrumenti koji dolaze u Dalmaciju iz radionice Nakića ili njegovih učenika odnosno sljedbenika za dugo vremena oplemenjuju mnoge naše crkvene prostore, čija zvukovna raskoš u svojoj monumentalnoj jasnoći tako potpuno odgovara estetici inače dosta neuvjerljivog 18. stoljeća i do kraja stilski upotpunjuje umjetnički dekorativno koncipirane interijere tolikih crkvenih građevina Dalmacije.

Za volju autentičnosti umjetničke cjelovitosti tih sakralnih kompleksa dužnost bi nam bila zaštićivati upravo svaki takav stari instrument, poticati im plansko restauriranje i ponovno privođenje životu i funkciji. Koncerti na historijskim instrumentima, svirka umjetnika specijalista za takvu glazbu i instrumente velika su afirmacija stare glazbe u našem vremenu. Snimke ploča s takvim izvedbama potiču i ojačavaju atraktivnost kulturnih

zbivanja, oko kojih danas uz goleme materijalne žrtve nastoji upravo svaka turizmu okrenuta zemlja.

Sve nas to upozorava da važnost te naše lijepe i vrijedne kulturne baštine ne potcjenjujemo.

BILJEŠKE

¹ *F. Dugan*, Hidrauličke orgulje po Heronu i Vitruviju, *S. Cecilija* 1933 (XXVII), s. 1—7. *V. Sugár*, Rimske hidrauličke orgulje pronađene u Budimpešti — Aquincumu, *S. Cecilija* 1932 (XXVI), s. 158—161. *M. Kaba — S. Pécsi*, Die Orgel von Aquincum, *Denkmäler aus der Geschichte Budapest.* (Budimpešta, bez dat.).

² Orgulje, veće ili manje, ali ipak orgulje, ne valja poistovećivati s portativom, tipom malih ručnih orguljica, koje se od pravih iako malih orgulja (pozitiva) razlikuju konstrukcijski glazbeno i prije svega namjenski: portativ je prije svega instrument svjetovnog kućnog glazbovanja, podešen tako da njime rukovodi samo jedno lice koje istovremeno jednom rukom svira a drugom tlači mijeh. (Usp. *H. Hickmann*, *Das Portativ*, Kassel 1936). Stoga Đ. Petrović griješi kad smatra da je dubrovački privatni naručitelj Vlaho Bobaljević 1388. naručio portativ (organ a brachio) za katedralu sv. Marije u Dubrovniku, što također ne proizlazi iz po njoj citiranog izvornog teksta. (Usp. Đ. Petrović, Najraniji zapisi o graditeljima orgulja i orguljama u Dubrovniku. *Revija ZVUK* br. 99, Sarajevo 1969.) Kao instrument portativ se gubi u toku 16. st., a njegovo mjesto uspješno zauzima pozitiv tj. male orgulje koje se grade u različitim veličinama. Mali pozitiv, jer se lako mogu prenositi (otuda naziv pozitiv), nerijetko se koriste za crkvene ophode, a nose ih na motkama. Takvu primjenu pozitivu zapazio je *Evlija Čelebija* 1664. u Dubrovniku. (Usp. *C. Fisković*, *Iz glazbene prošlosti Dalmacije*. *Mogućnosti* br. 6—7, Split 1974, s. 732 bilj. 4). Ta praksa poznata je posvuda po Evropi (ti se pozitivu zovu »Prozessionsorgel«), a poznata je i u sjevernoj Hrvatskoj.

³ *C. Fisković*, o. c., Uvod.

⁴ *F. Jakob*, *Die Orgel, Orgelbau und Orgelspiel von der Antike bis zur Gegenwart*. Bern 1971, s. 35.

^{4a} *F. Jakob*, *ibid.*

⁵ Prema do sada poznatim i objavljenim arhivskim podacima u Hrvatskoj se orgulje spominju u važnijim crkvama prvi put: Zagreb, Sv. Marko 1359, Dubrovnik 1363, Zadar, Sv. Stošija 1392, Split možda već 1413, ali sigurno oko 1500, Krk i Trogir, katedrale, prva pol. 15. st., Varaždin 1459, Kotor 1488, Zagreb katedrala oko 1488, Rab, Hvar i Korčula krajem 15. st. ili početkom 16. st., Pag 1526, Šibenik katedrala 1556. Od samostana: klarise u Dubrovniku pr. 1398, Zadar franjevci 1443, samostan ivanovaca u Glogovnici 15. st., pavlinski samostan u Lepoglavi oko 1500, dominikanci u Zadru 1510.

⁶ Fra Urbano 1490. gradi orgulje za baziliku Sv. Marka u Veneciji, čija se slava još stoljećima pronosila. Usp. *R. Lunelli*, *Der Orgelbau in Italien*, Mainz 1956, s. 187—191.

⁷ *Fisković*, o. c., s. 715. — Lunelli ima podatak da su sačuvane oslikane vratnice jednih orgulja bazilike Sv. Marka, koje se pripisuju Gentileu Belliniju iz 1460. Usp. *R. Lunelli*, *Studi e documenti di storia organaria Veneta*, Firenze 1973, s. 187.

⁸ *Fisković*, o. c., s. 725. — Lunelli bilježi da se u crkvi S. Cassiano u Veneciji čuvaju vratnice orgulja koje je 1565. oslikao Tintoretto, podatak koji bi mogao biti zanimljiv za točniju atribuciju vratnica orgulja u Korčuli. Usp. *Lunelli*, *Studi...*, s. 228, bilj. 2.

⁹ Podatak i fotografiju zahvaljujem Božidar Grgi iz Šibenika.

¹⁰ Na tom su zadatku radili B. Grga i A. Hajdić iz Šibenika te E. Armano iz Zagreba.

¹¹ U ekipi koja je 1972—1975. obrađivala obalno područje nalazili su se E. Armano, F. Meder i N. Vranić iz Zagreba te B. Grga i A. Hajdić iz Šibenika.

¹² A. Dobronić, *Orgulje po Dalmaciji*, S. Cecilija 1907, (I), s. 53—55. Isti, *Orguljaštvo po Dalmaciji*, S. C. 1907, s. 38—40. Među ostalim u tom članku D. piše: »Crkvinarstva bi pametnije uradila kad bi ta stara glazbila sasvim napustila te nadomjestila s novim modernim orguljama.«

¹³ F. K. Odak, *Za orguljašku školu*, S. Cecilija 1941, br. 1—2, s. 21—23.

^{13a} Visokokvalitetno stručno restauriranje orgulja, onako kako se danas u svijetu obavlja, započelo je u stvari između dva rata. No tek nakon drugoga svjetskog rata, nakon tolikih ratnih razaranja ono se razvilo do neslučenih vrhunaca zahvaljujući najužoj suradnji znanstvenika organologa i za takve radove visokospecijaliziranih stručnjaka orguljara. Proučavanjem stare tehnologije na osnovi starih teoretskih spisa o gradnji orgulja, kao i najpomnijim istraživanjem osobina svakog pojedinog starog instrumenta otkriveni su i obnovljeni davno zaboravljeni postupci kojima su se služili stari majstori. Na osnovi tako stečenih iskustava danas je praktički moguće svakom starom majstorskom instrumentu vratiti njegove značajke, osposobiti ga funkcionalno i fonički do svježine kao da je nedavno izašao iz radionice majstora, prezentirati ga u svoj umjetničkoj ljepoti i vratiti životu i umjetničkoj svirci.

¹⁴ Spomenuto restauriranje Nakićevih orgulja ostavilo je značajan trag u opsežnoj publikaciji J. Faulenda-Heferera, graditelja koji je restauraciju izvršio, pod naslovom »Nakićeve orgulje iz 1762. u samostanskoj crkvi sv. Frane u Šibeniku«. *Arti musices* br. 4, Zagreb 1973. — U tom djelu po prvi put je objavljen u nas točan prikaz konstrukcije Nakićevih orgulja s posebnim obzirom na čuvene foničke elemente Nakićeve umjetnosti (izmjerne menzura svirala svih registara, zračnica i dr.). Tim je radom ukazano siguran put kako treba ubuduće restaurirati ostale spomeničke orgulje.

¹⁵ Premda maknut sa svog prvotnog mjesta na pjevalištu (po želji samostanaca tamo su stavljene nove velike orgulje tvrtke Heferer) i smješten u pobočnu kapelu iste crkve, instrument još uvijek zvukom trijumfalno ispunja čitav crkveni prostor i teško je shvatljivo zašto se tako izuzetno vrijedan instrument bar u turističkoj sezoni ne koristi za koncertne priredbe stare glazbe. U tom je smislu velik napredak učinjen, kada je tvrtka »Jugoton« iz Zagreba tiskala 1978. jednu LP-ploču snimljenu na tim orguljama, s izvedbom djela naših starih skladatelja 16, 17. i ranog 19. stoljeća u izvedenju A. Klobučara.

¹⁶ Restaurirala tvrtka Heferer Zagreb 1976.

¹⁷ Restaurirao Patrik Collon, Bruxelles 1974.

¹⁸ Planskim restauriranjem najvrednijih orgulja do sada su u gornjoj Hrvatskoj restaurirane divot-orgulje pavlinske crkve u Lepoglavi iz 1649 (1977), barokni pozitiv iz 1688. u Muzeju grada Varaždina (1975), orgulje crkve benediktinki u Cresu iz 1777 (1978), a u poslu su divot-orgulje crkve u Čazmi iz 1770. te još neke (sve restaurirala tvrtka Heferer).

¹⁹ F. Bulić, *Orgulje glasovitih umjetnika po crkvama Dalmacije*, S. Cecilija 1918 (XII), s. 129—133 i 161—164. Među materijalima konzervatorske ankete koju je 1917. Bulić prikupio (pohranjeni u arhivu ZZSK u Splitu), nalazi se posve neodređena bilješka »stare orgulje poč. XVIII st.«, kao i površno nabačena (ne posve točna) dispozicija: Principal 8, Ottava 4, Flaut (8?), Kontrabas 16, Mikstura. Uvidaj 1971. i 1975. pokazuje da instrument ima 10 registarskih povlačnica, dakle najmanje 9 registara. Stanje je tog instrumenta danas vrlo loše, ali je restauriranje svakako moguće. Prema zapisniku komisije postoji oko 90 posto svirala, originalna zračnica, kožni raster, dosta pokidana mehanička traktura, tipke obložene šimširovinom, svirale prospekta u punom broju te tri kožna mijeha vrlo arhaičnog tipa. Usp. Zapisnik br. 63 iz 1971. u arhivu ZZSK Split te Zap. br. 68 iz 1975. kao i Izvješće od iste godine u arhivu ZZSK SRH.

²⁰ Fisković, o. c., s. 737 bilj. 112. Taj zapis, ponovno pročitano, glasi: D.O.M. (Antonius Santoro) Hoc Organum riedifi (cavit) A.D. MDCCCXXIII.

²¹ Tip »žabljih« mjevova raniji je od mjevova s pravilnim čvrstim kvadratnim naborima. U lopudskim orguljama oni su arhaistička značajka i jedini poznati takav primjerak na terenu naše republike, a vjerojatno i susjedne Slovenije. Neobično je i stavljanje triju mijehova za tako maleni instrument samo s jednim manualom i nevelikim brojem registara. Usputno spomenimo da su orgulje katedrale u Korčuli (1523) Vincenza Colombija imale na 7 registara također tri (!) mijeha, kako se čita u originalnom ugovoru. Usp. *Fisković*, o. c. s. 726 i dokument XXVI na s. 757.

^{21a} Izvješće i Zapisnik br. 23 od 15. VIII 1973, u ZZSK SRH.

²² *Bulić*, *Orgulje*... s. 163; *Fisković*, o. c., s. 722.

²³ Izvješće i Zapisnik br. 78 od 15. VII 1975. u ZZSK SRH.

²⁴ Izvj. i Zap. br. 66 od 23. VIII 1973 u ZZSK SRH.

²⁵ *G. Radole*, Un organo di Carlo de Beni a Ragusa in Dalmazia 1688—1716, *Revija L'Organo*, Bologna 1974 (XII), 1—2, s. 149—158.

²⁶ *Bulić*, *Orgulje*... s. 162; *Fisković*, o. c., s. 717—718.

²⁷ Izvj. i Zap. br. 86. od 17. 7. 1975. u ZZSK SRH.

²⁸ Trebalo bi upozoriti crkvene zajednice koje posjeduju stare orgulje neka ne izbacuju stare i zapuštene orgulje iz crkve u uvjerenju da im više nema lijeka i time nepovratno osiromašuju naš i onako već jako decimirani fond povijesnih orgulja. Ovdje pomišljam na zapuštene orgulje u Ninu, Biogradu, Pagu i drugdje. Obnova takvih orgulja nije tehnički nego materijalni problem! Danas moramo duboko požaliti da u nas 1939. i 1940. nije bilo poznato što znači pravo restauriranje orgulja, jer bismo tada još uvijek posjedovali izvorno očuvane Callido-Moscatellijeve orgulje katedrale u Trogiru, kojemu instrumentu nije bilo na našoj obali premca kao djelu umjetnika i velemajestora 18. stoljeća. Slično se ne bi vjerojatno dogodilo ni s dragocjenim orguljama Moscatellijevih u katedralama Hvara i Korčule.

^{28a} *L. Šaban*, Graditelj orgulja Petar Nakić i Šibenik, *RAD Instituta JAZU u Zadru* sv. 12—13 (1967). Isti, Contributo alla biografia di Don Pietro Nakić, *L'Organo*, Rivista di cultura organaria e organistica, Bologna 1971, 2. Isti, Umjetnost i djela graditelja orgulja Petra Nakića u Dalmaciji i Istri, *Arti musices* IV. Zagreb 1973. Isti, Nekoliko neobjavljenih dokumenata o djelovanju Petra Nakića. *S. Cecilija* 1975, s. 11—12 i 99—102.

²⁹ Osobni uvidaj 1971. i Zap. br. 23 od 24. I 1975. u ZZSK SRH.

³⁰ Osobni uvidaj 1971. i Zap. br. 12 od 22. I 1975. u ZZSK SRH.

³¹ Podaci E. Armana 1967. i Zap. br. 64 od 23. VIII 1973. ZZSK SRH.

³² *Bulić*, o. c. s. 131; Zap. br. 27 od 14. VIII 1972. u ZZSK SRH.

³³ Djelima Nakićeve radionice mogu se smatrati sva djela koja su nastala poslije 1762, kada se Nakić povukao i radionicu povjerio svom učeniku Dazziju.

³⁴ Podaci E. Armana 1967. i Zap. br. 65 od 23. VIII 1973. u ZZSK SRH. Tim malim orguljama nalikuju oba pozitivna u Perastu (ž. c. Sv. Nikole i Gospe od Škrpjela).

³⁵ Postavio Nakićev učenik Dazzi. Podatak da su te orgulje 1763. nabavljene u Andrije (očita zabuna pisca!) Dazzija u Veneciji za 700 dukata saznaje se iz rukopisa »Notizie storiche della città di Pago raccolta da Marcolauro Ruich 1773«, u Naučnoj biblioteci u Zadru, s. 4. Podatak zahvaljujem Josipu Kolanoviću.

³⁶ *Bul.ć*, o. c., s. 131.

³⁷ Osobni uvidaj 1971. i Zap. br. 96 od 19. VII 1975 u ZZSK SRH.

³⁸ *Fisković*, o. c., s. 731. — Također osobni uvidaj 1971. i Zap. br. 22 od 24. I 1975. u ZZSK SRH.

³⁹ Sačuvana su dva popisa Callidovih orgulja, koji su važan izvor za dataciju ili utvrđivanje orgulja koje je radio za Dalmaciju. Na žalost ti su popisi mjestimično posve nečitljivi ili oštećeni, zbog čega nastaju praznine koje nije moguće nadomjestiti. Usp. *R. Lunelli*, *Studi*..., s. 132—144.

⁴⁰ *Bulić*, o. c., s. 162. *Fisković*, o. c., s. 714—718 kao i dokumenti IV—IX. *Lunelli*, *Studi* s. 135: »1772, Nro 76, Trau in Dalmazia Cattedrale piedi 12.«

⁴¹ *Bulić*, o. c., netočno donosi brojku 415 umj. 418 kao redni broj Callidove produkcije. Usp. *Lunelli*, *Studi*, s. 144: »1805, Nro. 418 Trau Organo Portatile Sn: Giacomo.«

⁴² Bulić netočno navodi broj 423 umjesto 425 kao broj produkcije. Usp. Lunelli, Studi, s. 144: »1805, Nro. 425, Spolatro Portatile per Monache.«

⁴³ Prema Zap. br. 87 od 17. VII 1975. u ZZSK SRH orgulje su u visokom postotku izvorno očuvane; kvalitetna restauracija bitno bi pridonijela njihovoj umjetničkoj vrijednosti.

^{43a} M. Majdak, Nove orgulje u znamenitoj Zborno-Opatskoj crkvi u Trogiru. S. Cecilija 1940 (XXXIV), s. 122—123.

⁴⁴ Bulić, o. c., s. 132. N. Kalogjera, Povjesne crtice o glazbenim prilikama splitske stolne crkve. S. Cecilija 1924 (XVIII), s. 89—90. I. Bošković, O orguljama splitske stolnice iz godine 1702. S. Cecilija 1976, s. 74. Zap. br. 8 od 21. I 1975. u ZZSK SRH ukazuje na potrebu restauratorskog zahvata ovog vrlo zanimljivog i kvalitetnog instrumenta. Te su orgulje danas još jedino staro djelo kojim se može Split podičiti.

⁴⁵ L. Šaban, Doprinos trojice Moscatella orguljarstvu Dalmacije, RAD Centra JAZU u Zadru, 1974, sv. 21.

⁴⁶ Šaban, Doprinos... s. 223—224. Usp. Izvj. i Zap. br. 29 od 15. VIII 1972, te vlastiti uvidaj 1974. S obzirom na povijesno značenje Nina, posebno njegove kulturne baštine, te bi orgulje svakako trebalo zaštititi i u povoljno vrijeme restaurirati.

⁴⁷ Šaban, Doprinos... s. 239—241.

⁴⁸ Šaban, Doprinos..., s. 241—243. Zap. br. 13 od 23. I 1975. u ZZSK SRH.

⁴⁹ Šaban, o. c., s. 248—249 i Zap. br. 95 od 19. VII 1975. u ZZSK SRH. Treba upozoriti da se u tim orguljama nalazi potpuno sačuvan rijedak primjerak ukrašnjeg registra »ptičice« (uccelletti).

⁵⁰ Zap. br. 63 od 10. VII 1975 u ZZSK SRH. Orgulje posjeduju vrlo lijep zvuk i nalikuju orguljama Dominika Moscatellija u mjestu Muo u Boki kotorskoj (1784). Zamišljamo da su slične zvučnosti bile i orgulje u Ninu istoga graditelja.

⁵¹ Osobni uvidaj 1971. i Zap. br. 25 od 14. VIII 1972. u ZZSK SRH.

⁵² Prema ugovoru iz 1792, Gaetano je gradio orgulje za tamošnju franj. crkvu, koje orgulje više ne postoje (podatak zahvaljujem o. J. Soldu, 1977). Zap. br. 55 od 30. I 1975, ZZSK SRH.

⁵³ Zap. br. 26 od 14. VIII 1972. i fotodokumentacija u ZZSK SRH.

⁵⁴ Fisković, o. c., s. 722. — Zap. br. 77 od 14. VII 1975 u ZZSK SRH, gdje čitamo: »Orgulje su prilično osakaćene, zapuštene i više puta nestručno popravljane; samo djelomično za upotrebu«.

⁵⁵ Bulić bilježi nepouzdanu godinu 1775, no meni se čini da su orgulje prije građene oko 1800. ili koju godinu kasnije. Prema tome, one bi lako mogle biti također djelo Gaetanovo. Iako su orgulje lijepo očuvane, ima i na njima tragova kasnijih preinaka. Vlastiti uvidaj 1971. i Zap. br. 67 od 24. VIII 1973 u ZZSK SRH.

⁵⁶ Bulić, o. c., s. 132.

^{56a} Podatak zahvaljujem o. J. Soldu.

^{56b} Nepotpisani članak u S. Cecilija 1937, s. 129—130, pod naslovom: »Zapisnik kolaudacije Brandlovih orgulja u dubrovačkoj katedrali (i) Dispozicije novih orgulja katedrale u Dubrovniku«.

⁵⁷ Bulić, Orgulje, s. 164. Točan je navod da su u kućište ugrađene 1906. orgulje češke tvrtke Braća Rieger, op. 1242. Međutim, da li su tu ranije bile orgulje Vicka Kliševića, kako hoće Bulić, još nije dokazano. O. Mischiati donosi popis orgulja graditelja Tita Tonolija iz Brescine koje se nalaze u Dubrovniku (zaključno s god. 1883—1885), kojih bi ondje imalo biti čak četiri. To su orgulje: katedrale, isusovačke crkve (još tamo postoje), Sv. Vlahu (!) i kod Sestara Milosrđa. Usp. O. Mischiati, I cataloghi di tre organari Bresciani Antegnati-Bolognini-Tonoli, Revija L'Organo 1974, 1—2, s. 58.

⁵⁸ Podatak zahvaljujem don Mihi Demoviću u Dubrovniku. Prema njegovu mišljenju, orgulje koje su dočekale 20. stoljeće nisu bile Kliševićeve, nego graditelja Montecucchija, a bile su naročito lijepa zvuka. Prema tome Tonoli ih je u najboljem slučaju oko 1880. možda samo popravljao, a ne gradio. Da nejasnoća u vezi tih orgulja bude veća, don G. Radole (Trst) ima podatak da je tršćanski graditelj Carlo Hesse 1843. gradio je orgulje (prema pismenom saopćenju od 20. IV 1977). Bit će da se i tu radi o popravku.

⁵⁹ Šaban, Doprinos... s. 235. *Sandro della Libera* — G. Radole, Regesto di notizie organarie e organistiche pubblicate nella »Gazzetta di Venezia«, L'Organo 1974, 1—2, s. 65.

⁶⁰ Lunelli, Studi... s. 157—158.

⁶¹ Id., s. 26 i dalje.

⁶² Zap. br. 27 od 24. I 1975. u ZZSK SRH.

⁶³ Zap. br. 31 od 15. VIII 1972, ondje.

⁶⁴ Zap. br. 20 od 23. I 1975, ondje.

⁶⁵ Zap. br. 47 od 28. I 1975, ondje.

⁶⁶ Zap. br. 49, od istog dana, ondje.

⁶⁷ Zap. br. 17 od 23. I 1975, ondje.

⁶⁸ Zap. br. 33 od 25. I 1975, ondje.

⁶⁹ Zap. br. 50 od 29. I 1975, ondje.

⁷⁰ Ovi i svi ostali podaci o orguljama iz materijala raznih zapisnika u ZZSK SRH.

⁷¹ Iz redova franjevacu ipak se čuju i glasovi protivljenja novim orguljama, koje da »milinom zvuka jako zaostaju za Bazzanijevima«. Za franjevcima naručuju u Riegera i dubrovački dominikanci i crkva Sv. Vlaha, pa isti pisac dodaje: »Samo šteta takva troška i zanosa! Više miline i ljupkoće posjeduju one orgulje starijeg doba u stolnoj crkvi u Dubrovniku (u to vrijeme Brandl još nije pregrađivao te orgulje, op. L. Š.), nego sve ove skupa.« Usp. F. Jurić, Crtice o glazbenim prilikama franjevačkog samostana male braće u Dubrovniku, S. Cecilija 1919, s. 18.

⁷² Do sada nisu registrirane demontirane i ne posve očuvane orgulje crkve Sv. Mihovila trećoredaca u Zadru, o kojima je bilo govora. Te su orgulje oko 1800. prenesene iz porušene crkve Sv. Ivana ispred gradskih zidina u crkvu Sv. Mihovila, a tu demontirane tijekom zadnjega rata. Bulić donosi nepotvrđenu predaju da su to orgulje Nakića. Prema pregledu koji je B. Grga izvršio mjeseca kolovoza ove godine bilo bi sačuvano oko 70—80% izvornog materijala, pa bi i njihova restauracija bila moguća. Bio bi to dobitak za Zadar, grad koji je imao čak pet Nakića, a danas nema ni jednih starijih orgulja.

⁷³ I. Stjepčević, Juraj Celidonio splitski kanonik graditelj orgulja u Kotoru god. 1518. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1932. M. Milošević, Najstariji arhivski podaci iz muzičke prošlosti Kotora, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965/6.

⁷⁴ Lunelli, Studi... s. 36. — Isti, Contributi dalmatini e sloveni alla rinascita e alla diffusione dell'arte organaria veneziana settecentesca, Archivio Veneto, Serie VI, vol. XXX (1942), s. 194 i dalje.

LES ORGUES HISTORIQUES EN TANT QUE PATRIMOINE CULTUREL DE LA DALMATIE

Ladislav Šaban

Après constatations effectuées par l'Institut pour la Protection des monuments historiques et culturels de la République Socialiste de Croatie à Zagreb, entre 1972 et 1975, sur le territoire de la Dalmatie, il existe 101 orgues (sans compter les Bouches de Kotor qui font partie de la République du Monténégro). On a attesté, d'après les époques, l'existence de 3 orgues du XVIIe., 21 du XVIIIe. Ne sont pas comptées les petites orgues démontées de l'église Sv. Mihovil (St-Michel) de Zadar, et 77 orgues des XIXe et XXe siècles.

L'instrument le plus ancien est vraisemblablement l'orgue de l'église de la Madone de Šunja (île de Lopud), du début du XVIIes. et qui est complètement abandonné, puis vient l'orgue du Polonais Stjepan (Etienne) Killarevich de Cracovie (1670), dans l'église de la Madone Gusarica à Komiža (île de Vis) et celui, conservé fragmentairement, et plus petit, de la fin du XVIIes. du Musée religieux de Rab, vraisemblablement oeuvre de Carlo de Beni.

Parmi les orgues du XVIIIes., les plus importantes sont les 4 orgues de Petar (Pierre) Nakić-Macchini (1694—1769) à Nerežišća (1753) et Supetar (1756) île de Brač, de la cathédrale de Rab (après 1756) et de l'église St-François (maintenant Nicolas Tavelić) de Šibenik (1762).

De Gaetano Callido d'Este existent deux orgues: l'un dans l'église Sv-Petar (St-Pierre) de Čiovo (1805, op. 418) et l'autre, réparé, chez les Clarisses de Split (1805, op. 425). D'un autre élève de Nakić, Francesco Dazzi, existe un orgue à Humac (île de Brač) de 1775, tandis que de l'atelier de Nakić, dirigé par Dazzi, sont: l'orgue de la cathédrale de Pag (1763), celui du couvent franciscain de Visovac (1771) et celui, peut-être un peu plus tardif, des Bénédictins de Rab, ainsi que l'orgue, aujourd'hui démonté, de l'église Sv-Mihovil (St-Michel) de Zadar. L'orgue de l'église de Sv. Križ (Ste-Croix) de la paroisse de Dolac à Šibenik, est probablement aussi l'oeuvre de Nakić; il est toujours dans son état primitif et parfaitement conservé.

Les orgues les plus anciennes du XVIIIes. seraient celles qui se trouvent dans l'église St-Nicolas de Šibenik, et sont peut-être l'oeuvre de Ljudevit Moysè.

A l'école de Nakić appartiennent aussi les facteurs d'orgues de la famille Moscatello. Comme oeuvre de Domenico Moscatello (1788) ne subsistent que les orgues de Nin (1780); les orgues non marquées de Čilipi — près de Dubrovnik — peuvent peut-être aussi lui être attribuées. De Gaetano Moscatello († 1822) existent des orgues non marquées à Pučišća (1793), à Sutivan (1799) (île de Brač), ainsi que dans l'église St-Dominique de Šibenik (1818, op 52). On peut aussi lui attribuer les orgues non signées de Tijesno (île de Murter), d'Omiš et de Biograd, et les orgues de l'église paroissiale de Vis — qui ont été beaucoup réparées — sont peut-être aussi de lui. Gaetano est très probablement l'auteur des orgues de grande valeur situées dans l'ancienne église épiscopale de Skradin.

Des fils de Callido Agostino et Antonio n'existe qu'un orgue à Milna (île de Brač), de 1820.

La famille Bazzani a donné plusieurs orgues: de Giacomo Bazzani à Povlja (1838) (île de Brač) et Obrovac (1847); de Petar (Pierre) Bazzani à Ložišća (1881) (île de Brač), Smokvica (1883) Vela Luka (1889) (île de Korčula) et Skrip (1886) (île de Brač) ainsi que, peut-être, les orgues du monastère de Živogošće.

Parmi les oeuvres des autres facteurs italiens existent les orgues de Tito Tonoli de Brescia (Orebić, 1884) et de l'église des Jésuites de Dubrovnik, (vers 1880); des Frères Giacobbi (Jelsa, Vrboska — île de Hvar — Šibenik, Nova crkva); de G. D. Lorenzi (Seget Donji, 1856, et Kaštel Lukšić, 1881); Ettore del Chiara (Blaca, île de Brač, vers 1880) et G. Zanfrette (Trogir, Sv. Petar (St-Pierre) 1889).

La percée des orgues autrichiennes en Dalmatie commence vers 1860 (Zadar) et des tchèques en 1890 (Dubrovnik). Produites par des firmes autrichiennes existent les orgues de Gebrüder Mayer (5), J. Kauffmann (1), K. Hopfervieser (1) et R. Novak (2). Parmi les fabricants tchèques: Gebrüder Rieger (13), J. Tuček (2) et J. Varický (2). Tout le reste est constitué par des orgues nouvelles, oeuvres de facteurs croates (9) et slovènes (17).

Parmi les plus précieuses orgues des XVIIIe et XIXes. ne sont en bon état que 17 instruments; 12 orgues se trouvent en mauvais état et 16 sont absolument abandonnées.

Jusqu'à présent n'ont été restaurées que 3 orgues du XVIIIes.: celles de l'église de Pučišća (G. Moscatello, 1793), de l'église Sv. Frane (St-François) de Šibenik (P. Nakić, 1792) et du monastère de l'îlot de Visovac (1771). En disque »long play« n'ont été enregistrées que les orgues de l'église St-François de Šibenik (organiste A. Klobučar, »Jugoton« — Zagreb, 1978).

Un plan de restauration à longue échéance aidera à la rénovation d'autres orgues anciennes et précieuses, et les rendra à la vie musicale.